

Toruń, 20.09.2021

Dr hab. Sylwia Skuza, prof. UMK
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Wydział Humanistyczny
Katedra Języków Romańskich

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Aleksandry Makowskiej-Ferenc

La lingua come strumento nella discriminazione delle donne. Il caso di femminicidio in Italia

[Język jako narzędzie dyskryminacji kobiet. Przypadek kobietobójstwa we Włoszech]

Rozprawa doktorska pt. *La lingua come strumento nella discriminazione delle donne. Il caso di femminicidio in Italia* autorstwa mgr Aleksandry Makowskiej-Ferenc została przygotowana pod kierunkiem doktora habilitowanego Artura Gałkowskiego, prof. UŁ w Uniwersytecie Łódzkim. Praca została napisana w języku włoskim i liczy łącznie 244 strony (druk jednostronny).

Autorka recenzowanej rozprawy postawiła przed sobą i zrealizowała dwa równorzędne cele: teoretyczny oraz praktyczny. Temat pracy obejmuje ogrom zagadnień, które należało poruszyć i które, pomimo że koncentrowały się przede wszystkim na języku (na co wyraźnie wskazuje pierwsza część tytułu *Język jako narzędzie dyskryminacji kobiet*), musiały poruszyć zagadnienia z zakresu historii, filozofii, prawa, socjologii, kulturoznawstwa i wielu innych dziedzin, czego wymagała druga część tytułu: *Przypadek kobietobójstwa we Włoszech*.

Liczba i struktura rozdziałów merytorycznych jest asymetryczna. Praca składa się z dwóch krótkich rozdziałów wprowadzających: 1. *Introduzione* (s. 5-10) oraz 2. *Impoverimento linguistico* (s. 11-15). Trzonem rozprawy są rozdziały od trzeciego do dwunastego (strony 16-202), gdzie na szczególną uwagę zasługuje rozdział 10 *Il linguaggio della stampa italiana*. Na stronach 218-220 umieszczono streszczenie w języku polskim (*Riassunto in polacco*), z kolei na stronach 221-222 krótsze streszczenie w języku angielskim (*Abstract inglese*). Dysertacja została zilustrowana licznymi obrazami, o których będę pisała w dalszej części recenzji, a których kompletne zestawienie (*indice delle illustrazioni*) wraz z nazwiskami autorów i opisem

znajduje się na stronach 223-225. Strony 226-227 zawierają spis tytułów gazet i czasopism (*Indice dei giornali citati nel capitolo 10*), które pojawiły się w rozdziale 10 pracy *Il linguaggio della stampa italiana* (Język włoskiej prasy). Doktorantka wykazała dobrą znajomość literatury przedmiotu, co przełożyło się na obszerną Bibliografię (154 pozycje) i, ze względu na charakter pracy, równie liczny spis źródeł internetowych (*Sitografia* – 68 pozycji, *Altri riferimenti sitografici* – 117 pozycji), wszystkie w układzie alfabetycznym.

Pierwsza część rozprawy koncentruje się na zjawisku dyskryminacji kobiet (3. *Origini del pregiudizio contro le donne*) przede wszystkim na Półwyspie Apenińskim, ale nawiązując także do innych krajów europejskich. Doktorantka słusznie rozpoczyna swoje badania od analizy źródeł religijnych (antycznych i chrześcijańskich), filozoficznych i prawnych (greckich i rzymskich), które były podstawą dzisiejszej sytuacji kobiet w wielu europejskich krajach. Należy podkreślić, że poprowadzenie tego rozdziału nie było łatwym przedsięwzięciem w związku z rozpiętością epok do których się odwoływano (od starożytności po czasy nowożytne). I tu moja uwaga praktyczna: w podrozdziale 3.2 *Fonti filosofiche* (s. 23-31), gdzie Autorka dokonuje przekrojowej analizy stanowiska filozofów (ale nie tylko) w odniesieniu do kobiet i ich miejsca w społeczeństwie, należałoby zwrócić uwagę na precyzyjniejsze określanie jeżeli nie lat, to przynajmniej epok i/lub wieków, szczególnie jeżeli na tej samej stronie (np. 28) jest mowa o filozofach średniowiecza i oświecenia. Z kolei na stronach 30 i 31, kiedy Autorka opisuje stanowisko Cesare Lombroso i Otto Weininger, brakuje konkretnego usytuowania ich prac w czasie, przynajmniej określenia wieku, w których powstały, podane są bowiem w przypisach do ich nazwisk publikacje z 2008 (Lombroso) roku i 1992 roku (Weininger), co może w pierwszym momencie wywoływać konsternację, po zapoznaniu się ze stanowiskiem obydwu badaczy w kwestii kobiet. Wymienionych pozycji nie umieszczono również w bibliografii.

Kolejny rozdział (4. *Discriminazione delle donne attraverso il linguaggio*) Autorka poświęciła przejawom dyskryminacji kobiet w języku. Na podstawie włoskich słowników z różnych lat, poddała w tym celu analizie leksem *donna*, oraz towarzyszące mu rzeczowniki i przymiotniki, a także związane z nim frazemy. Trafnie wykazała, że są one bardzo dobrze udokumentowanym źródłem stereotypów językowych, dotyczących każdej sfery kobiecego życia. W podrozdziale 4.3.1, zatytułowanym krótko *La prostituta* brakuje mi odniesień do prac włoskiej badaczki Nory Galli de' Paratesi, jak choćby *Semantica dell'eufemismo. L'eufemismo e la repressione verbale con esempi tratti dall'italiano contemporaneo* (1964), *Le brutte parole: semantica dell'eufemismo* (1969), czyli prac, które pomimo upływu czasu, są niezwykle istotne

ze względu na pionierskie podejście do kwestii językowych, którymi zajęła się w tym podrozdziale Autorka dysertacji.

Krótki (s. 57-66), ale bardzo istotny rozdział piąty *Linguaggio e genere*, został poświęcony kwestiom, które od kilku lat znajdują się w centrum dyskusji nie tylko językoznawców, ale i zwykłych użytkowników języka we Włoszech, ale także i w Polsce. Dotyczy on używania, bądź nie, feminatywów, czyli żeńskich form nazw zawodów oraz funkcji. W rozdziale tym Doktorantka sprawnie i syntetycznie wykazała problematykę związaną z asymetrią językową (będącą skutkiem asymetrycznej pozycji społecznej i zawodowej kobiety w stosunku do pozycji mężczyzny), wykorzystaniem typowych sufiksów żeńskich i wreszcie opisała stanowisko włoskich językoznawców, którzy, podobnie jak w Polsce, w związku z falą wypowiedzi w mediach na temat nazw zawodów i funkcji publicznych pełnionych przez kobiety, musieli zająć jasno określone stanowisko.

Rozdział szósty (s. 67-91) *Sessismo linguistico* porusza zjawisko seksizmu w języku włoskim. W krótkim wstępie opisano początki badań, przede wszystkim antropologów, z początku XX wieku, a następnie wskazano najważniejsze badaczki drugiej połowy XX wieku, jak Robin Lakoff, czy Muriel Schulz, które w sposób interdyscyplinarny poszerzały studia w zakresie feminizmu i *gender studies*. W dalszej części rozdziału Doktorantka porusza kwestie seksizmu językowego w czasach nam współczesnych, przytaczając trafnie dobrane przykłady pochodzące z włoskiej prasy, dotyczące polityczek, które wielokrotnie spotykały się z publicznymi atakami słownymi z powodu płci. Doktorantka przekonująco kreśli historię seksizmu w języku włoskim zauważając, że kluczowe zmiany rozpoczęły się dopiero w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia przede wszystkim ze względu na zachodzące zmiany legislacyjne, które czyniły kobietę równą mężczyźnie. Rozdział zamyka podrozdział poświęcony Almie Sabatini – włoskiej językoznawczyni i feministce, a przede wszystkim – orędownicze zmian semantycznych, ograniczających lub nawet eliminujących stereotypy płci, a tym samym redukujących dyskryminację kobiet w języku i poprzez język.

Rozdział siódmy (s. 92-104) koncentruje się na kwestiach stereotypu – nierozzerwalnie związanych z uprzedzeniami i dyskryminacją. Poczesne miejsce zajmują w nim przysłowia włoskie o kobietach, które jak w soczewce skupiają wielowiekowe uprzedzenia w stosunku do nich, funkcje przypisywane im przez patriarchalne społeczeństwo, zawężone wyłącznie do roli córki, matki, żony, gospodyni. Interesujące jest spostrzeżenie zamykające ten rozdział: owe można by było pomyśleć nieaktualne już paremie o kobietach są cennym materiałem, który różnorakie firmy z powodzeniem wykorzystują do reklamy swoich produktów.

Rozdział ósmy (s. 105-125) bada genezę słów *femminicidio* i *femicidio* i jest to interesujące studium użycia tych leksemów od początku XIX wieku do czasów nam współczesnych. Tutaj uwaga do pierwszej strony (s.105) rozdziału i fragmentu dotyczącego prześladowania kobiet: „*Nel XVI e nel XVII secolo furono uccise molte donne perché accusate di stregoneria o perseguitate in quanto lesbiche*”. Kobiety podejrzane o czary lub prześladowane za naruszanie ówczesnych zasad społecznych były masowo zabijane znacznie wcześniej, gdyż co najmniej od XV wieku, a proceder ten trwał do wieku XVIII. W przypisie 274 (s. 106) Autorka podaje wprawdzie orientacyjne dane liczbowe ofiar prześladowań kobiet, ale myślę, że należałoby wskazać (choćby w przysłowiowych dwóch zdaniach) konkretny zakres czasowy tzw. *polowania na czarownice* w Europie, z uwzględnieniem Włoch w oparciu o dodatkowe źródła naukowe tak, aby uzyskać możliwie pełne i precyzyjne tło historyczne, o którym we wstępie rozdziału jest mowa.

Kluczowym, z mojego punktu widzenia recenzentki dysertacji, jest rozdział dziesiąty *Il linguaggio della stampa italiana* (s. 145-193), będący jednocześnie praktyczną częścią pracy. Obudowany obszernym i wyczerpującym wstępem (s. 145-157), w dalszej kolejności poddaje badaniom teksty prasowe, z których przede wszystkim na podstawie analizy semantycznej Doktorantka zgłębia mechanizmy, które opisują i które za pomocą języka (w taki, a nie inny sposób zredagowanego komunikatu prasowego) wpływają na postrzeganie zjawiska kobietobójstwa przez odbiorcę/czytelnika. Autorka trafnie wskazuje przykłady takiego języka, stawia też w licznych podrozdziałach interesujące i uzasadnione z punktu widzenia literatury przedmiotu szczegółowe pytania badawcze po czym w kompetentny sposób podchodzi do ich empirycznej weryfikacji. Na uwagę zasługuje obserwacja, że ważne jest nie tylko poznanie mechanizmów w jaki dziennikarze opisują akty przemocy wobec kobiet, ale że warta przebadania jest także warstwa językowa, w której kobiety opisują i określają same siebie (*sopravvissuta versus vittima*).

Szczególnym walorem, wartym podkreślenia, jest włączenie do dysertacji zdjęć (w dziewięciu przypadkach na dwadzieścia cztery są to fotografie wykonane przez panią Makowską-Ferenc). To w mojej opinii bardzo dobra decyzja, podobnie jak przemysłany dobór zdjęć. Piętnaście fotografii zostało umieszczonych w całej pracy, natomiast zdjęcia od 16 do 24 znajdują się w suplemencie 14. *Appendice. Femminicidio visibile, esempi di visibilità del femminicidio* (str. 208-217). To znakomicie, że Doktorantka dostrzegła i doceniła walor i wagę inicjatyw artystycznych (murali, instalacji, plakatów, a także kampanii społecznych), zaangażowanych w walkę przeciwko przemocy wobec kobiet, które w znaczący sposób

wpływają na postrzeganie tego problemu nie tylko we Włoszech, ale na całym świecie i w trafny sposób umieściła je w swojej pracy.

Autorka dysertacji, co jest zrozumiałe, nie uniknęła w swojej pracy pewnych potknięć redakcyjnych związanych z nieprawidłowym użyciem akcentu np: s. 92, 163 *perchè* zamiast *perché*, s. 92 *nè* zamiast *né*; albo jego brakiem np. str. 86 *da a disposizione* zamiast *dà a disposizione*; s. 208 *così* zamiast *così*; a także brakiem przerwy między wyrazami np.: s. 78 *il suo lavorofu*, tzw. « literówkami » np. s. 67 *il termino* zamiast *il termine*; str. 41 i 236, gdzie oryginalny tytuł książki Mariny Yaguello *Les most et les femmes* powinien brzmieć *Les mots et les femmes*; nadużywaniem «d» eufonicznego np.: s. 67 *...linguista ed antropologo*, s. 77 *... studi ed indagini*, s. 208 *... San Lorenzo ed occupa*; niezmiernie rzadko pojawiają się błędy językowe np.: s. 169 *nei tanti giornali*.

W pracy, jeżeli miałyby wyjść drukiem, należałoby się przyjrzeć i zmodyfikować lub uściślić niektóre stwierdzenia. Dla przykładu :

Wraz ze stwierdzeniem (str. 19) *Sia la tradizione cristiana, sia la pagana hanno di base lo stesso assunto: la femmina è una creatura viziata fin dall'origine, portatrice di un male che distrugge il paradiso terrestre*. Warto byłoby zauważyć, że pogaństwo to także kultura przedindoeuropejska (Etruskowie, Baskowie), w której kobiety prawdopodobnie cieszyły się wyższym statusem niż ten związany z ludami praindoeuropejskimi. W dalszym toku wywodu na tej samej stronie Autorka wskazuje, nie bez słuszności z resztą, na grecko-rzymską genezę i podstawy, które te dwie kultury wywarły na historię Europy i kształtowanie się mentalności dzisiejszych Europejczyków. Pogańska tradycja, rzeczywiście jest rozumiana jako ta grecka (można by było wskazać jako odniesienie pozycję z 1999 roku, *La misoginia en Grecia*, autorstwa Mercedes Madrid) i rzymska (Silvia Giorcelli Bersani, *Misoginia e disinvoltura storiografica: le donne dell'antica Roma*, 2016) i należy podkreślić, że podrozdziały 3.1 *Fonti religiose*, 3.2 *Fonti filosofiche*, 3.3 *Fonti del diritto* rzetelnie to dokumentują.

Dobrze byłoby poddać refleksji stwierdzenia bardzo ogólne typu, np. str 62.: *Dai secoli tutto ciò che è di genere maschile viene valorizzato e tutto ciò di genere femminile rimane svalutato. Per esempio il Sole in italiano è di genere maschile, la Luna è di genere femminile*. «Od wieków wszystko, co jest rodzaju męskiego, jest cenione, a wszystko rodzaju żeńskiego jest deprecjonowane. Na przykład Słońce w języku włoskim jest rodzaju męskiego, a Księżyc rodzaju żeńskiego». W dalszych zdaniach Autorka przytacza pozytywne cechy, przypisywane Słońcu i te negatywne, przypisywane Księżycowi. Są to bardzo ogólne stwierdzenia, z którymi można szeroko dyskutować – jeżeli miałyby one pozostać w tekście, to należałoby poprzeć je odpowiednią literaturą. Słowo «księżyc» w większości języków romańskich jest rzeczywiście

rzeczownikiem rodzaju żeńskiego, ale nie jest już tak w języku polskim (rodzaj męski), czy też w języku niemieckim (rodzaj męski). Podobnie jest z leksemem «słońce» - nie zawsze będzie on rodzaju męskiego, jak to jest w języku włoskim. Idąc tokiem myślenia Autorki rzeczownik «ziemia», rozumiany jako pospolity lub własny, który jest w wielu językach, także włoskim i polskim, rodzaju żeńskiego, powinien być postrzegany negatywnie ze względu na swój rodzaj gramatyczny.

Kategoria rodzaju, charakterystyczna przede wszystkim dla języków indoeuropejskich, wykazuje silny związek z płcią, ale nie jest to kategoria wyłącznie płci, a w dalszym wywodzie Autorka nie skupia się już na tych kwestiach. Na szczęście na kolejnej stronie (s. 63) pojawia się zdanie, które częściowo usprawiedliwia poprzednie stwierdzenie mówiące, że: «co jest rodzaju męskiego, jest cenione, a wszystko rodzaju żeńskiego jest deprecjonowane»: *In italiano molti hanno delle remore nel declinare al femminile i nomi che indicano mestieri i nomi che indicano mestieri, professioni, ruoli istituzionali, soprattutto quando la posizione che rappresentano è vista come particolarmente prestigiosa* (W języku włoskim wiele osób ma opory, aby używać w rodzaju żeńskim rzeczowniki, które odnoszą się do zawodów, profesji, funkcji urzędowych przede wszystkim, wtedy kiedy stanowisko, które opisują, jest szczególnie prestiżowe).

Na stronie 76. Autorka pisze *la riforma del diritto di famiglia nel 1975 per cui vennero abolite le norme penali circa l'adulterio femminile e il delitto d'onore*, Według mojej wiedzy karane prawnie cudzołóstwo kobiet zostało uchylone przez włoski Sąd Konstytucyjny w 1968 roku (podtrzymane w 1969), a przepisy dotyczące tzw. zabójstwa honorowego zniesiono w 1981 roku.

Na stronie 148. Doktorantka porusza kwestie związane z badaniami nad językiem i płcią, wymienia jedynie nazwiska badaczy: Sapir, Lévi-Strauss, Bodine itd., bez usytuowania w czasie ich publikacji. Dobrze byłoby, aby ich dzieła zostały umieszczone w bibliografii.

Uważam, że Doktorantka osiągnęła zamierzone cele badawcze, chociaż stanęła przed bardzo trudnym zadaniem ze względu na rozległą sieć interdyscyplinarnych połączeń, których nie mogła ominąć, pomimo że rdzeniem pracy są badania językowe zawarte w części praktycznej, to nie można było ich odciąć od aspektów kulturowych, społecznych i historycznych, a nawet antropologicznych. Nie ulega wątpliwości, że wybór analizowanych zagadnień oraz sposób weryfikacji stawianych w rozprawie hipotez odpowiadają wymaganiom stawianym pracom doktorskim. Konsekwentnie realizowana, konstruktywna rozprawa doktorska z całą pewnością poszerza perspektywy badań nad europejskimi i włoskimi *gender*

studies. Utrzymanie w równowadze wielu istotnych zagadnień, które należało poruszyć, jest warte docenienia. Pojawiające się w recenzji uwagi dotyczą wzbogacenia pracy, jeżeli miałyby ona ukazać się drukiem. Stwierdzam również, że praca została przygotowana pod względem techniczno-redakcyjnym właściwie. Obudowa rozprawy (bibliografia, przypisy, ilustracje i skróty) jest prawidłowa. Język rozprawy – włoski – nie budzi zastrzeżeń i spełnia kryteria stylu naukowego.

Przedstawiona mi do recenzji dysertacja magister Aleksandry Makowskiej-Ferenc pt. *La lingua come strumento nella discriminazione delle donne. Il caso di femminicidio in Italia* spełnia w mojej ocenie wszelkie wymogi stawiane pracom doktorskim, dlatego wnoszę o jej dopuszczenie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Kierownik
Katedry Języków Romańskich
Sylvia Skuza
dr hab. Sylwia Skuza, prof. UMK